

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

122:3 • 2002

Företaget, pengarna och makten. Kön och klass vid Liljeholmens Stearinfabriks AB

Kerstin Norlander, *Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser: Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872–1939*, Diss, Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 77, Göteborg 2000. 342 s.

Inledning

På vilka arenor skapas ekonomisk ojämlikhet mellan kvinnor och män? Varför har de senaste 150 årens kapitalistiska utveckling inte lyckats skapa ekonomisk jämlikhet mellan könen? Dessa frågor avser Kersti Norlander att svara på i sin avhandling i ekonomisk historia. Jag kommer i denna recension att fokusera på några centrala teman och frågor som avhandlingen aktualiserar. Men jag börjar med att diskutera avhandlingens syfte, angreppssätt och resultat.

Avhandlingen är, som framgår av titeln, en fallstudie över Liljeholmens Stearinfabriks AB (LSAB). Utgångspunkten är 1980- och 1990-talens kvinno- och arbetarhistoriska forskning. Det mer precisa syftet med avhandlingen är att "studera hur relationen mellan kvinnor och män utformas i växelverkan med samhällets ekonomiska struktur men också hur den ekonomiska strukturen påverkas av och sammanväxer med könsrelationerna" (s 2). Av arbetsekonomiska skäl är undersökningen placerad på företagsnivå. Det huvudsakliga källmaterialet är LSAB:s företagsarkiv. Kompletterande material har hämtats från Arbetarrörelsens arkiv, Stockholms stadsarkiv och Riksarkivet.

Studien utgår från ett könsteoretiskt perspektiv som, i sin tur, vävs samman med ett klassperspektiv. En första sammanbindande tråd i avhandlingen är således kopplingen mellan kön och klass. En annan sammanbindande tråd är den samhälleliga kontext som undersökningen är placerad i. Här utgår Kerstin Norlander från en modell som hon kallar, "en agrar hushållsbaserad ekonomi, med specifika könsrelationer". Hushållet kännetecknades av arbetsfördelning och asymmetriska maktrelationer mellan könen. Den agrara, hushållsbaserade ekonomin förändrades i takt med att det nya, kapitalistiska socioekonomiska systemet växte fram. I denna förändringsprocess var marknaden en pådrivande kraft som påverkade både köns- och klassrelationerna.

Tre delar

Avhandlingen består av tre delar. Fokus i den första delen är ekonomiska relationer inom den kapitalägande klassen, i detta fall ägandeförhållandena hos familjen

Hierta. Den andra delen handlar om ekonomiska relationer inom arbetarklassen, det vill säga om arbets- och löneförhållandena hos arbetare inom LSAB. Den tredje delen, slutligen, handlar om de sociala och kulturella uttryck som de ekonomiska relationerna mellan kapitalister och arbetare gav upphov till: fackföreningsarbetet, löneförhandlingarna, företagets sociala och filantropiska verksamhet.

Uppaktens del I är företagets grundares, Lars Hiertas, död 1872. Hierta lämnade efter sig ett affärsimperium där bland annat Liljeholmsfabriken ingick, samt en änka och fyra döttrar. Huvudfrågan i denna del är att undersöka vilka möjligheter de kvinnliga och manliga aktieägarna hade att använda sitt aktieinnehav som maktresurs. Frågan besvaras genom att studera de ägarstrategier som tillämpades i företaget mellan 1870- och 1910-talen, och genom att granska hur de kvinnliga aktieinnehavarna agerade som kapitalister. Författaren analyserar den process varvid kapitalet lösgjordes från hushållet, hur aktiebolagslagen förändrades successivt och hur den moderna aktiebörsen etablerades i början av 1900-talet. Hon visar också hur aktiebolagslagens bestämmelser om enskild äganderätt kom i konflikt med gällande familjelagstiftning.

I denna del bidrar Kerstin Norlander till att öppna ett spännande forskningsfält. Hon för en viktig diskussion om myndighetsreformen för ogift kvinna och påminner läsaren om att handbokstolkningen – att ogifta kvinnor blev myndiga genom reformerna 1858 och 1863 – ger en förenklad och delvis felaktig bild av myndighetsreformens innehåll.

Det kanske viktigaste bidraget i denna del är det teoretiska begreppet *förfoganderätt* som Kerstin Norlander utvecklat med inspiration från Max Weber. Med hjälp av begreppet gör hon en fascinerande analys av ägandeförhållandena i Hiertakretsen. Studien visar att egendomsrätten är en komplicerad och mångfacetterad social relation: egendomsrätt handlar om exklusion och inklusion, om kön, ålder, sexualitet och – skulle jag vilja tillägga – om etnicitet och religion i och med att utlänningar/judar inte erhöill näringsfrihet på samma villkor som infödda svenskar.

Hur agerade de kapitalägande kvinnorna som kapitalister? Deras handlingsstrategi kallar Kerstin Norlander för paradoxal. Kvinnorna i släktens första generation avstod från att förfoga över sitt kapital, och de avstod därmed från ekonomiskt inflytande i det företag som de var delägare i, trots att några av dem skulle ha kunnat utnyttja undantagsbestämmelserna i lagstiftningen för att kontrollera sin egendom. Många av släktens kvinnor var aktiva filantroper, samtidigt som de – särskilt Anna Hierta Retzius – arbetade i den borgerliga kvinnorörelsen där de drev frågan om gifta kvinnors ekonomiska rättigheter. Förklaringen till kvinnornas paradoxala förhållningssätt är att den gällande normen om kvinnors förhållande till kapitalägande var oklar, otydlig och stadd i förändring. Till detta kan tilläggas – vilket studeras i ett särskilt avsnitt – att den begynnande utbildningen i företagsamhet, och därmed tillgången till ekonomisk kompetens, var ett manligt kunskapsfält.

Slutsatsen är att under den första generationens kvinnliga kapitalister – dött-

rarna till Lars Hierta – slogs ett mönster fast som släktens kvinnor även i nästa generation följde: att vara kvinna gick inte att förena med utövandet av ekonomisk makt. Det förindustriella samhällets hierarkiska, hushållsbaserade relationer gentemot kapital och beslutsfattande återskapades och företagsamheten kodades som ett manligt verksamhetsfält.

Huvuduppgiften i den andra delen är att undersöka tillgången till ekonomiska resurser – till penninglön – hos kvinnliga och manliga arbetare. För att fånga in övergången från det agrara, hushållsbaserade ekonomiska systemet till det industrikapitalistiska introduceras begreppsparat *agrar lönenorm* och *industriell lönenorm*. Kerstin Norlander använder också begreppet *lönekvot* för att visa hur det i övergången mellan det agrara och det industriella socio-ekonomiska systemet skedde en relativ förbättring av kvinnors löner i förhållande till mäns löner, och att denna process var avslutad på 1920-talet. Det mer precisa syftet med denna del är att studera hur den agrara lönenormen omvandlades till industriell lönenorm genom att undersöka hur denna omvandlingsprocess gick till vid LSAB, och vilka konsekvenser denna omvandling hade för kvinnor och män. En central komponent i processen var den paternalistiska ledningsstrategi som företaget tillämpade. Strategin kom till uttryck bland annat i företagets bostadspolitik och i dess attityder till arbetare. Genom dessa utkristalliserades en försörjningsmodell som kan sammanfattas i två stereotyper, "fabriksflickan" och "familjeförsörjaren". I denna del studeras också hur varumarknaden för företagets produkt, stearinljus, utvecklades, här beskrivs tillverkningsprocessen i stearinljusproduktion, här analyseras arbetsorganisationen och könsarbetsdelningen i fabriken.

Genom att studera löneformeringsprocessen som en konkret, historisk process vill författaren visa hur det äldre, agrara samhällets värdering av individen, grundad på mäns och kvinnors skilda, statusspjglade positioner i hushållet, smög sig in i formuleringen av den nya lönenormen. Resultatet var att i den manlige arbetarens prestationslön inarbetades en föreställning om män som "familjeförsörjare" och om kvinnor som ogifta "fabriksflickor", utan försörjningsansvar.

Syftet med den tredje delen är att undersöka hur arbetarna vid Liljeholmsfabriken förhöll sig till företagsledningens traditionella, paternalistiska ledningsstrategi. Accepterades de stereotypa föreställningarna om mannen som familjeförsörjare och kvinnan som fabriksflicka?

Denna del handlar inte primärt om arbetarna på LSAB utan om den tekniskemiska fackföreningen i Stockholm och om Kristliga Föreningen för Unga Kvinnors (KFUK) verksamhet. I den första delstudien undersöks hur organiserade avtalsförhandlingar etablerades på arbetsmarknaden. Den andra delstudien behandlar de homosociala relationerna mellan kvinnor inom ramen för Södra KFUK:s verksamhet

Fackföreningsstudien är ett spännande stycke organisationshistoria. Författaren för här in ett nytt källmaterial samt en ny teoretisk ansats, nämligen diskussionen om homosocialitet. Hon visar hur avtalsförhandlingarna från början organiserades som enkönade relationer mellan män i borgarklassen och män i arbetarklassen kring ett gemensamt manligt normsystem där arbetarklassmännens tillträde till tidens manliga medborgarskap spelade en avgörande roll. Kvinnliga arbetare åsidosattes i fackföreningens arbete, lönefrågor ansågs vara en manlig angelägenhet och den rådande föreställningen om behovslön, eller familjeförsörjarlön, arbetades in i kollektivavtalen.

Den andra delstudien (kap 11) är en återkoppling till del I där systrarna Hiertas filantropiska engagemang tidigare diskuterats. Syftet är att "ringa in de kvinnliga arbetarnas självförståelse och deras relation till makt över ekonomiska resurser i det framväxande industrikapitalistiska socio-ekonomiska systemet" (s 238). Familjen Hierta hade stöttat KFUK ekonomiskt och en del arbeterskor från Liljeholmsfabriken deltog i dess verksamhet.

Föreningens verksamhet är ett exempel på kvinnlig homosocialitet som professionaliserades. Kerstin Norlander visar hur det filantropiska arbetet bildade grunden för ett nytt fält, socialt arbete och personalpolitik, och hävdar att det som i dag är "personalpolitik" i företagen hade sina rötter i företagens paterna- listiska företagsledningsstrategi.

Den intressanta fråga som formuleras i delstudien rör de borgerliga kvinnornas anspråk på att skapa en annorlunda tolkning av klassrelationerna, än vad männen gjorde. Slutsatsen är att i de samarbetsformer över klassgränserna, vilka kom till uttryck inom södra KFUK, tolkades klassrelationer i kvasi-familjära former, till skillnad från de homosociala relationer mellan männen där klassrelationen var synlig. I samarbetsrelationer mellan kvinnor osynliggjordes klassrelationerna och de rådande könsmaktförhållandena accepterades. Tolkningen att kvinnans plats var i hemmet innebar också, menar författaren, en underförstådd förståelse av kvinnans relation till ekonomisk makt. Den domesticerade kvinnligheten och husmorsidealet innebar ett accepterande av den manliga stereotypen "familjeförsörjaren" men också av "fabriksflickan". Konsekvensen var att det äldre, agrara samhällets könsrelationer, med mannen som hushållsföreståndare och huvudsaklig försörjare, omvandlades till "familjeförsörjaren" och att "det framväxande kapitalistiska samhällets kvinnlighet förbands med samhälleliga uppgifter som var skilda från makt och kontroll över ekonomiska resurser" (s 269).

I slutkapitlet, "Det förlutnas seghet", återvänder Kerstin Norlander till den fråga som ställdes i början av avhandlingen, nämligen hur dagens ojämlika fördelning av ekonomiska resurser mellan kvinnor och män skall förstås. Hon menar att de strukturer som präglade agrarsamhället, framför allt de relationer som emanerade från hushållspositioner, fortfarande lever kvar.

Kerstin Norlander har skrivit en innehållsrik och uppslagsrik avhandling om ett av 1800-talets mest kända industriföretag i Stockholm. Undersökningen är brett upplagd och den spänner över en lång tidsperiod, från 1870- till 1940-talet. Avhandlingen består av tre sinsemellan ganska olika delar som var och en i sig skulle kunna motsvara ämnet för en doktorsavhandling i ekonomisk historia. Avhandlingens styrka är dess empiriska rikedom och författarens beläsenhet på de skilda fält som avhandlingen omfattar. Kerstin Norlander förtjänar en eloge för det sätt på vilket hon bearbetat och systematiserat det omfattande och varierande källmaterialet, framför allt materialet i Liljeholmens Stearin AB:s företagsarkiv. Hon utvinner en stor mängd unik information från osorterade källor vilka hittills inte utnyttjats i forskningen. Akribin är god. Boken är välskriven och den har ett genomtänkt perspektiv vilket gör den till en spännande läsning. Avhandlingen tar upp väsentliga, i kvinnohistorisk forskning föga problematiserade områden, till exempel äganderättens och företagsmaktens könskonstruktion.

Samtidigt har jag starka invändningar mot Kerstin Norlanders sätt att arbeta. Jag skall nedan ta upp några problem som avhandlingen aktualiserar. Det första handlar om det sätt på vilket författaren förhåller sig till tidigare forskning, det andra diskuterar sättet att förhålla sig till begrepp och metod. Den tredje frågan som jag berör kort är möjligheten att generalisera utifrån fallstudier.

Tidigare forskning

En fråga som inställer sig redan i inledningen är hur Kerstin Norlander förhåller sig till den tidigare ekonomisk-historiska forskningen på området. Avhandlingen är en företagsstudie och Kerstin Norlander redogör inledningsvis kort för huvudragen i företagshistorisk forskning. Den kvinnohistoriska och arbetarhistoriska forskningen diskuteras, i sin tur, fortlöpande i texten och i noterna. Så långt är allt i sin ordning. Vad som däremot saknas är en diskussion om tolkningar av industrialiseringen. Detta är förbryllande med tanke på att avhandlingens huvudfråga handlar om övergången från en agrar till en industrikapitalistisk ekonomi.

Det finns, som bekant, i svensk ekonomisk historisk forskning två tolkningar om industrialiseringsförloppet. Det ena är 1940- och 1950-talens forskningsläge. Där såg man industrialiseringen som ett i huvudsak exportlett förlopp. Frågor om industrialiseringens kopplingar till agrarsamhället och till förändringar och utvecklingstendenser i den agrara ekonomin förblev i den äldre forskningen till stor del oproblematiserade. Den andra tolkningen är den syn på industrialiseringsförloppet som på 1970- och 1980-talen formulerades i "Fabriksprojektet" i Lund där Lennart Schöns avhandling kom till, och där Anita Göranssons avhandlingsprojekt formulerades. I dessa undersökningar tolkades industrialiseringen som en i huvudsak inhemsk företeelse. Frågor som är i hög grad relevanta för Kerstin Norlanders undersökning, såsom industrins kopplingar till de agrara hushållens ekonomi, problematiserades. Särskilt förbryllande är det att Kerstin Nor-

lander förbiser Anita Göranssons resultat i *Från familj till fabrik. Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830–1877*. Den behandlar perioden strax före Kerstin Norlanders undersökning börjar och tar upp många av de frågeställningar som är relevanta för hennes studie, exempelvis fabriksarbetarnas sociala och geografiska rekrytering och, framförallt, frågor om hushåll och försörjning. Jag skall nedan precisera på vilket sätt detta blir problematiskt, och vilka konsekvenser det har för Kerstin Norlanders undersökning. Men jag börjar med att ta upp en annan fråga, nämligen hur författaren använder sig av olika begrepp.

Begrepp och angreppssätt

Avhandlingen har ingen uttrycklig metoddiskussion. Kerstin Norlander konkretiserar med andra ord inte hur hon tänkt sig att hon skall svara på de frågor som ställs inledningsvis. Hennes angreppssätt är i stället att i de olika delstudierna presentera olika begrepp, och med hjälp av dessa "skriva sig framåt" till en analys av de fenomen som skall diskuteras. Exempel på sådana begrepp är "hushållsorienterad ägarstrategi", "agrар lönenorm", "industriell lönenorm", "fabriksflicka", "familjeförsörjare", "förhandlingsbordet". Detta förfaringsätt är på många sätt problematiskt, och hänger samman med det jag diskuterade ovan, nämligen det sätt på vilket författaren förhåller sig till tidigare forskning.

På vilken nivå befinner sig begreppen? Är de teoretiska utsagor eller empiriska generaliseringar? Vilken anknytning har begreppen till empirin? Dessa frågor har läsaren oftast ingen möjlighet att ta ställning till eftersom Kerstin Norlander förhåller sig till tidigare forskning på ett ytterst selektivt sätt. Jag skall ta två exempel.

Huvuduppgiften i avhandlingens första del är att undersöka de kvinnliga och manliga kapitalägarnas tillgång till makt och inflytande i det undersökta företaget. Liljeholmens Stearinfabrik ombildades till aktiebolag i början av 1870-talet. Utgångspunkten i studien är att visa hur den ägarstrategi som tillämpades vid LSAB efter ombildningen fungerade. Kerstin Norlander kallar detta för en *hushållsorienterad ägarstrategi*, med specifika könsrelationer, och hon visar hur den skapade en ojämlik tillgång till makt och inflytande för kvinnor och män.

Min fråga är då: Är det rimligt att tala om *en* typ av (hushållsorienterad) ägarstrategi under sent 1800-tal? Jag ställer frågan därför att jag tänker mig att om man skall analysera ägarstrategier i ett företag så bör man börja med att fråga sig vilken typ av kapitalbehov företaget hade. Företagens kapitalbehov under andra hälften av 1800-talet analyseras till exempel i Torsten Gårdlunds klassiska studie om svensk industrifinansiering, vilken Kerstin Norlander mycket riktigt hänvisar till. Men hon underlåter att ta en utgångspunkt i Gårdlunds resultat. Gårdlund visar att det fanns stora skillnader i kapitalbildning mellan företag i olika branscher, och stora skillnader mellan företag inom en och samma bransch, till exempel mellan småföretag och storföretag. De gamla järnbruken som omvandlades till aktiebolag på 1870-talet hade handelshus och affärsbanker som fin-

nansiärer. Textilfabrikörerna, i sin tur, lånade från förmögna affärsbekanta och grosshandlare – ett mönster som i vissa avseenden liknar situationen för det företag som Kerstin Norlander studerar. Mekaniska verkstäder, å sin sida, kunde anläggas som småföretag av en enda person men det fanns också stora verkstadsföretag där köpmän spelade en viktig roll som initiativtagare och finansiärer.¹

Poängen är alltså att det under den begynnande industrialiseringen ser ut att ha funnits olika sätt att skaffa kapital för att starta och driva företag och olika sätt att hantera ägandet. Den strategi som tillämpades vid LSAB var en bland många andra. I förlängningen av Gårdlunds resonemang kan vi anta att familjen och släkterelationer – och därmed könsrelationer – kan ha spelat olika roll i olika typer av branscher och företag. Men detta har läsaren ingen möjlighet att veta eftersom Kerstin Norlander inte redogör för förutsättningarna för sin studie. Därmed går hon också miste om möjligheten att på allvar analysera på vilket sätt ägandeförhållandena i LSAB kan tänkas spegla ett mer allmänt mönster för företagsfinansiering under industrialiseringens genombrottskede.

Begreppsparet agrар lönenorm – industriell lönenorm

Problemet med på vilken nivå begreppen befinner sig, och om det är frågan om teoretiska eller empiriska begrepp, blir kännbart även i avhandlingens del II. Huvudtesen i denna del är att det under industrialiseringen skedde en omvandling från en *agrар* till en *industriell lönenorm*. Med *agrар lönenorm* avser Kerstin Norlander, med hänvisning till Gustaf Utterström, en hushållsekonomi där alla – kvinnor, män och barn – förväntades att bidra till försörjningen. Med *industriell lönenorm* avses en behovslön eller en familjeförsörjarlön, med mannen som huvudsaklig försörjare och kvinnor och barn som beroende familjemedlemmar. Författarens tes är att övergången från en lönenorm till en annan var förknippad med en djupgående samhällelig omvandling, den definitiva övergången till industrisamhället, med dess specifika könsrelationer.

Men vad var det som omvandlades? Det första som måste accepteras, om man godtar Kerstin Norlanders tes, är att det var en agrар lönenorm som transformerades – och det är svårt eftersom begreppet inte är förankrat i tidigare forskning. Dikotomin agrар/industriell lönenorm (s 104f) blir hos Kerstin Norlander en helt och hållet normativ diskussion: dels befann sig inte Liljeholmsfabriken på landsbygden, dels är det svårt att se vilka agrара kopplingar normutvecklingen skulle ha haft, annat än att fabriken hade vandringsarbetare anställda under en period. Skulle det inte vara mer befogat att tala om en urban lönenorm, eller en tidigindustriell lönenorm som transformerades? Är det inte troligt att fabriksindustrin och hantverket i Stockholm utgjorde normen för lönebildning även hos LSAB, och att det fanns starkare kopplingar till dessa lönerelationer än till den omgivande landsbygdens?

1. Torsten Gårdlund, *Svensk industrifinansiering under genombrottskedet 1830–1913*, Stockholm 1947, s 13–60.

Problemet blir inte mindre om man går den omvända vägen och accepterar att det var en agrar lönenorm som förändrades. Då måste man fråga sig i vilken grad fallstudien fångar in en sådan stor samhällsomvandling – övergången från agrar-till industrisamhället – som det här är frågan om. Empiriskt har det i agrar-samhällen funnits stora skillnader i löneformer under industrialiseringsperioden, och frågan är om man kan tala om en enhetlig agrar lönenorm över huvudtaget. I sin beskrivning om den agrara lönenormen hänvisar Kerstin Norlander till Gustaf Utterströms diskussion om jordbruksarbetarlönerna (s 104). Men kan Utterström anses vara den enda auktoriteten på området? Det finns annan forskning som visar att både i tidig industri och i jordbruket fanns det en mix av olika lönetyper och försörjningsmodeller. Om vi antar att män var familjeförsörjare i olika hög grad i olika industrier, yrken och regioner, och att den så kallade behovslönen har existerat sedan länge, så måste man fråga sig vilken norm det är som förändras. Förklaringen till behovslörens/familjeförsörjarlörens framväxt är en komplicerad fråga. Anita Göransson påpekar exempelvis att hon sett sådana tendenser i sitt material rätt tidigt hos välbetalda arbetare i vissa branscher.² Här borde Kerstin Norlander ha knutit an till den omfattande anglosaxiska debatten om familjeförsörjarlön. De engelska ekonom-historikerna Sara Horrel och Jane Humphries har till exempel undersökt familjeförsörjarlörens framväxt under den engelska industrialiseringen och funnit ett varierat mönster. De visar att män nästan hade en familjeförsörjarlön i branscher där man inte borde ha förväntat sig det (exempelvis i vissa delar av jordbruket) och att det under industrialiseringsperioden fanns stora konjunkturella variationer i försörjningsmönstren, samt få stabila mönster över tiden. Försörjningsstrategierna var också beroende av i vilken fas av livsrytmen familjen befann sig.³ Dagens forskningsläge ger med andra ord följande forskningsuppgifter: att utröna hur hushållen har svarat på ekonomiska signaler, hur de har bjudit ut arbetskraft och hur efterfrågan på olika typer av arbetskraft har sett ut under industrialiseringen.⁴ Slutsatsen är att frågan om hur man skall befästa en norm som förändras och hur man skall befästa en brytpunkt, är något som svårligen låter sig fångas i termer av en agrar – industriell dikotomi.

Fallstudier – generalisering

Avhandlingen består av tre delar som i sin tur består av fallstudier. Varje del och de flesta kapitlen avslutas med en sammanfattande diskussion. Ett gemensamt drag i delsammansfattningarna är att Kerstin Norlander generaliserar och drar

2. Anita Göransson, *Från familj till fabrik. Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830–1877*, Lund 1988, s 264f.

3. Sara Horrel & Jane Humphries, "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family: The Case of Nineteenth Century Britain", *International Review of Social History* 1997, Supplement 5, s 25–64.

4. För en sammanfattning av debatten om familjeförsörjarlön, se till exempel Angélique Janssens, "The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An Overview of the Debate", *International Review of Social History* 1997, Supplement 5, s 1–23.

slutsatser som går utanför de resultat som hennes undersökningar ger upphov till. Avhandlingen aktualiserar därmed en viktig fråga: vad är poängen med fallstudier och på vilket sätt kan deras resultat generaliseras?

De flesta historiker som arbetar med fallstudier gör det, antar jag, för att fallstudier ger möjlighet att hitta mekanismer i de fenomen man vill undersöka, och att man på så sätt kan komma närmare historiskt förankrade, kontextualiserade förklaringar. Delstudierna i Kerstin Norlanders avhandling innehåller information som skulle bära för generalisering. Men för att generalisering skall vara meningsfull krävs att författaren preciserar utgångspunkterna för sina undersökningar och relaterar sina resultat till tidigare forskning.

Sammanfattningsvis har Kerstin Norlander skrivit en omfångsrik avhandling som ger upphov till många frågor och funderingar. Det hade dock, enligt min mening, varit bättre att koncentrera avhandlingen kring ett mindre antal teman, och att undersöka dem mer utförligt. Avhandlingens tre delar binds samman med hjälp av en tes som författaren driver. Tesen går ut på att gamla strukturer från agrar-samhället låg till grund för och omvandlades under industrialiseringsprocessen och fortplantades i industrisamhället också utanför fabrikena. Denna övergripande tes presenteras som en "kappa" som skall binda samman de tre delarna. Kappan, eller den teoretiska överbyggnaden är för outvecklad i förhållande till de fallstudier som görs i avhandlingen. Det saknas överföringsled, kontextualisering, historisering och systematiska jämförelser med förhållanden i andra fabriker och branscher för att man skall kunna bedöma i vilken grad och på vilket sätt resultaten från de olika delstudierna speglar den omvandling som författaren vill belysa.

Trots dessa synpunkter är mitt helhetsomdöme att Kerstin Norlanders avhandling ändå har stora förtjänster. Den består av gedigna empiriska studier. Företagsstudien, tillsammans med undersökningen om den kemisk-tekniska fackföreningen och undersökningen om filantropi, förenar olika sidor av Liljeholmens stearinfabriks verksamhet i en undersökning som i företagshistorisk och arbetarhistorisk forskning vanligen presenteras som åtskilda.

Flera av fallstudierna är innovativa och nydanande. Jag vill särskilt lyfta fram undersökningen om äganderättens könskonstruktion, fackföreningsstudien och undersökningen om filantropi. De visar alla på ett nytt sätt hur inomkönsliga relationer bidrar till att konservera skillnaderna mellan kvinnor och män i faser av ekonomisk och social omvandling. Ett kvalitetskriterium för en avhandling är att den stimulerar till fortsatt forskning. Det gör Kerstin Norlanders avhandling, och det gör boken till en givande läsning.

*Kirsti Niskanen**

* Fakultetsopponent